

ною умовою нормального зростання промисловості є надання повної свободи розвитку. За офіційними даними Всеросійського товариства цукрозаводчиків, у 1911/12 рр. було продано рафінаду 52 330 549 пуд., а в 1912/13 рр. — 55 745 691 пуд., тобто споживання зросло на 3 415 000 пуд.

Контингент випуску цукру-піску на внутрішніх ринках з 58 млн. пуд. у 1909/10 рр. одразу піднявся до 70 млн. пуд. у 1910/11 р і з 73 млн. у 1911/12 рр. до 81 млн. у 1912/13 рр. Уряд нормував не виробництво, а відпуск цукру. Внаслідок цього в 1911/12 рр. надлишок цукру досяг 1 856 000 пуд. [9, арк. 24].

1. Брокль Л. Значение вывозной премии в русской сахарной промышленности / Л. Брокль // Земледелие. — 1886. — № 42.

2. Брюссельская конвенция. — Киев, 1908.

3. Вывоз российских товаров за границу. Свод данных русской статистики внешней торговли за 1900–1911 годы. — СПб. : Тип. М. П. Фроловой, 1913. — С. 175.

4. Державний архів Житомирської області. — Ф. 830. — Оп. 1. — Спр. 52. Копии циркуляров управляющего Акцизными сборами Волынской губернии о разрешении Андрушевскому заводу вывозить сахар за границу согласно Брюссельской конвенции 25 августа 1909 г. — Арк. 1.

5. Державний архів Одеської області. — Ф. 247. — Оп. 3. — Спр. 12. — Арк. 24.

6. Ланге П. В. Экспорт русского сахара и Брюссельская конвенция / П. В. Ланге // Вестник сахарной промышленности. — 1912. — 7 сентября. — № 36. — С. 51.

7. Центральний державний архів України в м. Києві (Далі — ЦДІАК України). — Ф. 442. — Оп. 529. — Спр. 61. Дело об исходотайствовании Высочайшего соизволения на право ношения Львом Бродским пожалованного ему Персидским шахом ордена Льва и Солнца 2-й степени.

8. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 636. — Спр. 391.

9. ЦДІАК України. — Ф. 579. Центральное бюро по объединению закупок сахара (1900 — дек. 1915). — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 1, 14, 16, 17, 24.

10. ЦДІАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 243. Вывоз сахара из свекло-сахарных и рафинадных заводов за последние 14 лет — 1895–1908 гг.

11. ЦДІАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 261. О вывозе из России за границу сахара-сырца и рафинада.

12. ЦДІАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 422.

13. ЦДІАК України. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 523. — Арк. 1.

О. В. Мартинюк

УДК: 329.11+94(477)«19»

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ПОЧАТКУ ХХ ст. НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ В КОНТЕКСТІ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

У статті порушується тема виборчих процесів на Правобережжі у період між Революцією 1905 р. та початком Першої світової війни у 1914 р. У цей період існували обмежені, але цілком легальні, можливості політич-

ної репрезентації різних національних груп в політичному спектрі від лівих до правих. В українських губерніях значний успіх на виборах мали російські націоналісти, зокрема помірковано-праві. Цей успіх забезпечувався певним рівнем владної інституційної підтримки, участю православного духовенства у мобілізації виборців, використанню потужних ресурсів масової інформації тощо. Російські націоналісти розвинули широку публіцистичну кампанію, спрямовану на поширення ідеї російського націоналізму як націоналізму більшості населення Південно-Західного краю, якій загрожують інородці.

Ключові слова: російський націоналізм, вибори в Державну думу, політична репрезентація, агітація, засоби масової інформації.

В статье подымается тема избирательных процессов на Правобережье в период между Революцией 1905 г. и началом Первой мировой войны в 1914 г. В этот период существовали ограниченные, но вполне легальные возможности политической репрезентации разных национальных групп в политическом спектре от левых до правых. В украинских губерниях большой успех на выборах имели русские националисты, в частности умеренно-правые. Этот успех обеспечивался некоторым уровнем правительственной институциональной поддержки, активным участием православного духовенства и использованием мощных ресурсов массовой информации. Русские националисты развернули широкую публицистическую кампанию по распространению идеи русского национализма как национализма большинства населения Юго-Западного края, которому угрожают инородцы.

Ключевые слова: русский национализм, выборы в Государственную думу, политическая репрезентация, агитация, средства массовой информации.

The article brings up a topic of electoral processes in Right-bank Ukraine in the period between the Revolution of 1905, when the State Duma was established, and the beginning of World War I in 1914. During this time existed very limited, but nevertheless legal, opportunities for political representation of different national groups from left to right political specter. A considerable success at the elections won Russian nationalists, particularly those of moderate right-wing views. This success resulted from a certain level of institutional support, participation of Orthodox clergy in the mobilization of voters, the use of powerful media tools, etc. Russian nationalists developed a wide publication work aimed at spreading the idea that Russian nationalism is the nationalism of the majority of population in the Southwest of the Empire, which is threatened by non-Russians (inorodecy).

Keywords: russian nationalism, State Duma, political representation, agitation, mass media.

Десятиліття між 1905 і 1914 рр. в історіографії Російської імперії відносно рідко розглядається окремо, й зазвичай фігурує або як післямова в історії старого режиму в рамках «довгого ХІХ ст.», або як передмова до історії модерної радянської доби «короткого ХХ ст.». Тим часом, саме тоді було зроблено великий крок в утвердженні громадянського суспільства. Після Революції 1905 р. було запроваджено виборний орган — Державну Думу, дозволено легальне існування політичних партій і знято низку обмежень на свободу слова й преси. З'явилися можливості для відкритої агітації й конкуренції за електорат між російськими, польськими, українськими та єврейськими активістами, чії політичні програми варіювалися між соціал-демократичними і радикально-консервативними. На шпальтах безлічі новостворених друкованих видань упродовж цього десятиліття з номера в номер точилися дискусії, а в окремих випадках відверті баталії щодо національних, економічних і соціальних питань. Саме між Революцією 1905 р. і початком Першої Світової війни оформилася низка модерних політичних традицій та національних програм, часто між собою непримиренних, які, попри це, слід вивчати у взаємозв'язку, не знецінюючи одні відносно інших.

Запроваджена в Російській імперії 1905 р. система політичної репрезентації помітно відставала від систем інших континентальних імперій, у декотрих з яких уже діяло виборче право для всього чоловічого населення. В Російській імперії навпаки вибори відбувались у непрямий спосіб і за куріальною системою, що привілеювала власників землі та іншого майна над малоземельним селянством та пролетаріатом. За монархом залишалось право ухвалювати закони в обхід Державної Думи, тож його влада фактично і юридично залишалася необмеженою. Практики цензурування періодичних видань попри пом'якшення й надалі широко застосовувалися, тож свобода слова суттєво обмежувалася.

І все-таки чимало політичних груп були заінтересовані включитися в політичну боротьбу. Умовно кажучи, вона велася в одному з двох таборів — прогресивному або патріотичному. Перший складався з поборників революції — різних ліберальних та соціал-демократичних груп на чолі з партією конституційних демократів і з гаслами розширення індивідуальних прав, свободи слова, запровадження органів політичної репрезентації, загально-го виборчого права та можливостей культурного самовизначення народів імперії. Другий складався з противників Революції, груп у політичному спектрі від правоцентристських до радикально-правих. Вони трактували Революцію як спробу зруйнувати імперію, єврейський закат, критикували представницькі інститути як західні запозичення, що руйнують соборність Росії, висунули гасло домінування росіян над іншими народами імперії, але все ж діяли в рамках нових правил політичної гри.

Цю статтю присвячено перш за все діяльності Київського клубу російських націоналістів — групі, яка в таборі патріотичних сил була найбільш ліберальною, поміркованою і елітарною. Разом з тим, цю групу відносно широко підтримували в українських губерніях і вона розвинула дуже потужну агітаційну роботу. Численні публіцисти й інтелектуали з цього середовища оформили досить чітку політичну традицію консервативного мислення, яка опинилася під основним прицілом радянської влади після 1919 р. й пам'ять про яку було пізніше витіснено з офіційних наративів, але поняття та ідеї якої перейшли в більш пізні інтелектуальні дискусії.

Актуальність дослідження. Розвиток громадянського суспільства, громадської сфери та демократичних інституцій перебуває у фокусі політичної історії суспільств, що перебудовуються в бік плюралізму. Стаття значною мірою свідчить про різноманіття політичних і національних груп у політичному просторі дореволюційного Правобережжя та Києва зокрема.

Предметом дослідження є політика російських консерваторів під час виборчих змагань за представництво у Державній Думі.

Історіографія проблеми. Правобережний контекст історії виборів до Державної Думи Російської імперії залишається практично недослідженим полем. Дотепер не існує жодного комплексного дослідження про основних учасників виборчого процесу, понад те нез'ясованим залишається вплив виборчих кампаній на суспільні процеси Правобережжя. Великою мірою це так, тому що основна боротьба точилася між російськими та польськими політичними партіями, які зникли з політичної арени невдовзі після Революції 1917 р. і чию пам'ять було витіснено з гуманітаристики радянського періоду. Варто втім відзначити працю американського дослідника Роберта Едельмана, який 1982 р. опублікував книгу, присвячену російським консервативним групам Правобережжя. В цій книзі він аналізував участь у виборах Київського клубу російських націоналістів та інших російських правих партій. На його думку, російські консерватори консолідувалися в намаганні захистити свої аграрні інтереси, позаяк під впливом модернізації цих процесів їм доводилося відповідати на нові виклики світової економіки [1, 7, 11–13, 21].

Джерельна база дослідження складається з двох типів матеріалів. По-перше, це мемуари безпосередніх учасників подій, членів Клубу російських націоналістів, де вони розповідали про свій виборчий та агітаційний досвід. По-друге, це публічні матеріали, які видавали Клуб або газета «Киевлянин», що була формально незалежним органом, однак слугувала рупором інтересів Клубу. В цих матеріалах містяться програмні положення Клубу, агітація, полеміка з іншими учасниками виборів та статті на суспільно-важливі теми.

Методологічні зауваження. В темі російського націоналізму початку ХХ ст. є низка дискусійних моментів, які за сучасного стану наукової розробки не

можуть бути вирішені, але нерозв'язаність яких часто веде до упереджених суджень. По-перше, це зв'язок російських націоналістів із владою. В риторичній політичній противимові початку ХХ ст., в радянській і в українській незалежницькій історіографії російських націоналістів типово характеризують як «прислужників царського режиму», «агентів самодержавства» і т. п. Протилежною крайністю є представлення російських націоналістів як однієї з багатьох політичних груп у тогочасному громадському полі й ігнорування присутності в лавах націоналістів офіційних осіб, як і численних фактів адміністративної підтримки. Однак тут ідеться про значно складніші відносини, де адміністративні важелі й агітація з гаслами домінування росіян над іншими народами, неподільності імперії, верховенства царської влади використовувалися для здобуття електорату, а своєю чергою підтримка виборців використовувалася для легітимації консервативних політичних реформ і зміцнення владних позицій. Варто при цьому зважати, що в самій владі, зокрема серед духовенства, існував розкол між консерваторами, лібералами та лівими. Тож у даному разі можна говорити радше про зв'язки певних владних кіл із певними консервативними групами, які дуже відрізнялися залежно від регіону і часу, й не були однозначними.

По-друге, дискусійними й надалі залишаються різноманітність і відносини в середовищі російських націоналістичних кіл. Зазвичай сукупність різних груп об'єднують парасольковим терміном «чорносотенство», під яким мається на увазі масовий контрреволюційний рух на захист непорушності самодержавства, найвідомішим виявом якого стало погромне насилля над євреями [1, с. 65]. Ця картина характерна для 1905–1907 рр., коли чорносотенство справді було поширеним і мало безпосередню фінансову й моральну підтримку від царя Миколи II [7, с. 22–23]. Втім, після 1907 р. виникли й інші групи, які твердо відкидали вуличне насилля, зазіхання на єврейську власність, самофінансувалися, прийняли більш помірковану й ліберальну лінію в політиці. Їх і надалі часто позначали терміном «чорносотенці», але цей термін для багатьох російських націоналістів уже став лайкою, чимось, від чого вони намагалися відсторонитися. Чорносотенці, монархісти, консерватори, реакціонери, праві, помірковані-праві, право-радикали, націоналісти, прогресивні націоналісти, патріоти, двоглавівці — ці терміни мали різне забарвлення й залежно від обставин та часу могли позначати різні ворожі або коопераційні політичні сили.

По-третє, суперечності також викликає географія російського націоналізму. Існують два крайні погляди: що російський націоналізм був колоніальним продуктом, який штучно насадила імперська влада, і що російський націоналізм був політичним виявом місцевого населення та ідей його місцевих еліт. Не маючи змоги в цій роботі присвятити окрему увагу цьому

надзвичайно складному питанню, відзначимо лише те, що більшість російських націоналістичних груп, від радикальних до поміркованих правих, виникла в Правобережній Україні, Білорусі та Бессарабії, тобто регіонах із етнічно змішаним населенням, великою часткою євреїв і певними особливостями капіталістичного розвитку. Саме Західні окраїни постачали найбільшу кількість депутатів-націоналістів у центр Росії й зв'язок між правими активістами з Західних окраїн та правими з центральних губерній залишається, по суті, непочатим краєм історичних досліджень.

Київський клуб російських націоналістів і політика Петра Столипіна. Злет Київського клубу російських націоналістів (ККРН) припав на період діяльності Третьої Думи (1908–1912). Перші дві Думи цар Микола II розпустив як контр-продуктивні в зв'язку з тим, що там домінували ліберальні й ліві партії. 1907 р. він вніс зміни до виборчого закону, які привілюювали заможніші класи над селянством і пролетаріатом. Паралельно різні праві й правочентристські групи в західних окраїнах виробили досить успішні мобілізаційні стратегії, отримали достатню кількість місць на виборах до III Державної Думи й утворили там фракції поміркованих правих і націоналістів, які стали опорою для політики реформ енергійного прем'єр-міністра Петра Столипіна.

Формально ККРН утворився на початку 1908 р. Це була елітарна організація, до складу якої входили кілька сотень землевласників, домовласників, купців, вищого духовенства, університетських і семінарських викладачів, лікарів та інженерів, залізничників, публіцистів [11, 122–140; 12, 136–162; 13, 390–420]. Їхнім неофіційним друкованим органом була найбільша газета Південно-Західного краю «Киевлянин», яка на той час уже нараховувала понад півстолітню історію [22, с. 104, 128–130, 147–149, 209–220]. Через цю газету та власні організаційні заходи ККРН пропагував новий курс прем'єр-міністра, який полягав у метафоричній формулі «однією рукою стримувати революцію, іншою саджати дерева». Тобто, з одного боку, запроваджувалися жорсткі поліцейські практики покарання революціонерів, зокрема смертю (столипінські краватки), з іншого боку, була спроба розв'язати проблеми, які зумовили революційні протести. При цьому основні програми клубу й прем'єра — аграрна реформа, запровадження земств у Західних окраїнах і відділення Холмської губ. — зміцнювали економічні та владні позиції деяких членів клубу.

Аграрне питання. На зламі століть аграрний сектор модернізувався так само швидко, як і інші сфери громадського життя. Нові способи сівозміни, удобрення та зволоження, заміна дерев'яних сох на плуги з металевими деталями, машинізація виробництва, елеватори та цукропереробні заводи, кредитування для збуту збіжжя — використання цих нововведень від-

кривали можливості отримати надприбутки, однак тільки за умови правильного менеджменту й кількості землі, що могла давати надлишки продукції [8, с. 5–11]. Хоча експорт збіжжя і цукру був найбільшою статтею прибутків усього регіону, далеко не всі поміщики Правобережжя і мало хто з селян перейшли до новітніх практик. Землевласники — члени ККРН представляли, однак, новий тип аграріїв [21, с. 2–6]. Петро Балашов, Федір Безак, Дмитро Чихачов, Сергій Богданов, Володимир Бобринський, П. Н. Крупенський, Василь Шульгін — усі вони були водночас членами Державної Думи, членами ККРН і власниками прибуткових маєтків [21, с. 42].

Якщо ліві партії бачили вихід із основної проблеми українських губерній — земельного голоду серед селян [8, с. 29–33] — в тих чи інших формах перерозподілу великих поміщицьких та монастирських маєтків, то програма Столипіна рухалася в протилежному напрямку: укрупнення ділянок. Безперестанно повторюючи тезу, що земля має належати тим, хто може нею ефективно управляти, його прибічники розраховували на створення великих хуторів із показовими техніками фермерства й найманою працею. Згідно з їхньою програмою, прогресивним і підприємливим селянам надавався кредит на придбання землі й облаштування хуторів. При цьому очікувалося, що непідприємливі селяни, які бідніють, продаватимуть свої клаптики й поповнюватимуть лави міського пролетаріату або переселятимуться до Сибіру і Туркестану, де їм безкоштовно надавалася земля в рамках окремої переселенської програми, яка в підсумку охопила майже 1 млн. населення [8, с. 43–49].

Земства в Західному краї. Іншою великою програмою політичних перетворень Столипіна та київських націоналістів було запровадження інституту земств у Західних окраїнах: Київській, Волинській, Подільській, Мінській, Вітебській і Могилівській губ. Коли земства створювалися по всій імперії 1864 р., то в цих регіонах було залишено старі інститути прямого бюрократичного управління, щоб не допускати польських поміщиків до владних ресурсів і можливостей політичних зібрань. Після 1908 р. російські поміщики висунули проект земств, згідно з яким утверджувалося домінування росіян: голова, половина членів та найманих працівників мали бути росіянами, окремо відводилися квоти для православного духовенства. Після відправки депутації до царя, агітаційної кампанії в пресі, проведення закону в Державній Думі та внесення поправок до нього 29 березня 1910 р. київські націоналісти домоглися затвердження західних земств, і невдовзі взяли участь у виборах до них, отримавши там впевнену перемогу не тільки над польськими поміщиками, а й над селянами [21, с. 106–110, 136].

Виділення Холмської губ. Через дочірню організацію під керівництвом графа Володимира Бобринського «Галицко-русское общество» ККРН усі-

ляко сприяв відновленню «російського духу» на територіях, які вони називали не інакше як Галицька Русь, Прикарпатська Русь і Холмська Русь. ККРН оживив старий проект із 1860-х рр. виділення Холмщини з Привіслинського краю в окрему губернію, що мало захистити від польських, католицьких та греко-католицьких впливів. Останнє передбачало велику місіонерську роботу — більшість населення таємно сповідувала греко-католицьку віру, яку в Російській імперії заборонили 1875 р. Ініціатор проекту архієпископ Хомський Євлогій (Георгієвський) провів масштабну кампанію в столичній і регіональній пресі, яка ознайомлювала громадськість із регіоном (далеко не всім було відомо, де Холмщина), доносила думку, що більшість населення становлять місцеві росіяни, й загалом презентувала Холмщину як забутий і пригнічений аванпост російського народу. Проект було затверджено 23 червня 1913 р. [2].

Мобілізація виборців. Виборчі кампанії на Правобережній Україні між 1905 і 1914 рр. практично йшли одна вслід одній. В даному разі йдеться про вибори до Державної Думи 1906, 1907, 1908 та 1912 рр., вибори до новостворених у західних губерніях земств 1911 р., міських виборів — у випадку Києва це 1906 та 1910 рр., а також низки перевиборів окремих членів Державної Думи та Державної Ради (вища палата парламенту). Якщо одразу після революції на виборах перемагали ліберальні, демократичні й соціалістичні партії, то з 1908 р. праві почали здобувати дедалі більше голосів. При цьому виборчий процес, результати і мобілізаційні стратегії дещо відрізнялися залежно від того, де вони проводилися — в містах чи в губерніях.

Рецепт електорального успіху на губернських виборах винайшов 1907 р. Василь Шульгін — волинський поміщик, редактор газети «Киевлянин», особа, чия визначна політична кар'єра тоді тільки починалася і завершилася аж на початку 1960-х. На виборах до II Держдуми він застановився перемогти польських поміщиків, які здобули майже повну перемогу попереднього разу. Виборчий закон передбачав, що кожен поміщик із землею понад 200 десятин мав право одного голосу, а дрібніші власники землі, зокрема малоземельні селяни, могли складати ділянки докупити й мати один голос на багатьох. Таким чином, електоральний успіх могла забезпечити лише мобілізація великої кількості дрібних власників землі. Ресурсів на пряму агітацію в Шульгіна не було, а газет селяни майже не читали. Тому він звернувся до місцевих священиків з листами від монархічної організації [17, с. 40–41], в яких прохав забезпечити явку селян і провести з ними бесіду після служби в попередній святковий день. Явка православних виборців перевершила всі сподівання й на губернських виборах пройшла більшість правих [17, с. 21–46].

Хоча закон 1907 р. змінив порядок виборів у бік дискримінації дрібних землевласників, мобілізація православних виборців — від найнижчих

верств і до великих землевласників — стала на наступні роки найважливішою стратегією російських націоналістів. Практично всюди велику роль відігравало духовенство, яке також становило значну частку обранців від націоналістів. Це не вважалося ні використанням адміністративного ресурсу, ані нечесною агітацією. В уявленні ККРН російський народ бачився як єдина цілісність, пов'язана непорушною православною вірою і владою Богом даного царя. Для них нечесною агітацією була б агітація за власні корисливі інтереси, але не за інтереси своєї партії і, як вони вважали, свого народу. Російські націоналісти пишалися участю духовенства в своїх кампаніях і відкрито про це говорили [13, с. 122–123]. Для прикладу, в матеріалах Київського клубу російських націоналістів про вибори 1912 р. по Київській губ., де вони здобули абсолютну перемогу, зазначалося: «Перед началом выборов высокопреосвященным Флавианом в сослужении кафедрального протоиерея М. Д. Златоверховникова и священника А. Л. Трегубова, отслужено было молебствие. Высокопреосвященный обратился к выборщикам с кратким словом, указав, что должны быть избираемы в Думу люди, преданные вере православной, Царю и русскому народу» [13, с. 115]. До цього варто додати, що священник Трегубов, який проводив цей молебен, уже на той час був членом III Думи й 147 голосами його успішно переобрали до IV.

Духовенство, яке співпрацювало з російськими націоналістами, відсторонювалося від духовенства, яке підтримувало крайніх правих. Наприклад, російський націоналіст і член III Держдуми архієпископ Євлогій після переведення його з Холмської до Волинської єпархії так описував політичну ситуацію у Почаївській лаврі, славнозвісному центрі крайньої правої агітації [2]: «... я разговорился, со многими священниками познакомился и вскоре понял, что епархиальное духовенство настроено очень право. Кафедральный протоиерей прямо мне заявил: «Мы все черносотенцы» [...] Позже я узнал, что выборы в земство, а также в Государственную думу происходили в архиерейском доме (с целью овладеть выборщиками); разномыслящих всячески оттирали; был случай, когда в день выборов на местах архиерей вызвал священника в Житомир, а по возвращении его домой выборы были уже кончены...» [2].

Варто при цьому зауважити, що участь осіб духовного чину в передвиборчій агітації та мобілізації була характерною також і для консервативних партій інших європейських країн, приміром для Німеччини початку 1870-х рр. [19, 1448–1474].

Якщо російські націоналісти відносно легко домоглися блискучих успіхів у Волинській, Подільській і Київській губ. на виборах до III і IV Держдум, а також на виборах до земств, то вибори по Києву давалися їм важче в умовах жорсткішої конкуренції. «Не надо тратить силы на большие го-

рода, так как они у нас и за границей делаются все левее и левее» — висно-
вував лідер ККРН Анатолій Савенко після поразки на виборах до IV Держ-
думи по другій київській курії. На той час, а це — 1912 р., у місті різко збіль-
шилася кількість читачів, з'явилося безліч доступних за ціною та змістом
ліберальних та соціал-демократичних газет, тож консерваторам доводило-
ся диверсифікувати електоральні стратегії на міських виборах.

Російські націоналісти організовували в кожному з восьми районів міс-
та дільничні комітети російських виборців, на чолі яких стояв загальноки-
ївський комітет. На попередніх зборах організовувалися пробні балотуван-
ня виборців, де визначалися кандидати. Окрім того, проводилися зустрічі
з різними категоріями виборців, на яких велася агітація за відповідні со-
ціальні і національні програми [12, с. 52].

Російський націоналізм як передвиборче гасло. Ні організація виборів,
ні підтримка духовенства, ані критика ліберальної влади самі по собі не мо-
гли забезпечити голоси виборців — для цього були потрібні ще щонайменш
правильні політичні месиджі. Інтелектуальні зусилля клубу були для цьо-
го достатніми. Трохи не в кожному номері газети «Киевлянин» друкува-
лася колонка талановитого публіциста та промовця, фактичного лідера клу-
бу Анатолія Савенка, де він коментував практично всі теми: від міжнарод-
них відносин і воєнного потенціалу в російській армії й до археології дав-
нього Києва та побутових потреб села. Друкував матеріали також редак-
тор газети Василь Шульгін, з'являючись найчастіше з коментарями подій
у Державній Думі, але окремо він так само публікував свої художні тво-
ри, зокрема оповідання «Погром» [9, с. 1–96]. Інженер, виконавець проєк-
тів поліпшення київського благоустрою і власник мільйонних статків Все-
волод Демченко писав про господарські питання Києва та Південно-Захід-
ного краю, а професор-візантиніст Тимофій Флоринський, як і інші пред-
ставники університету Св. Володимира та Духовної академії, — про уні-
верситетські питання і «мазепинський рух». По суті, члени ККРН допису-
вали в кожен номер газети, до того ж регулярно друкували брошури [15,
15, 16], збірники клубу й навіть кількостсторінкові академічні видання [18].

Загальну програму консерваторів 1912 р. було викладено в дуже загаль-
них термінах і навряд чи вона пропонувала реальний вихід із тогочасних
проблем. Її пунктами були: підтримка органів політичної репрезентації, зміц-
нення військової потужності імперії, зміцнення позицій православної Цер-
кви, поліпшення позицій селян через дешеві кредити, розвиток парафіяль-
них шкіл і патріотичного виховання, націоналізація кредиту, торгівлі та ін-
дустрії, заперечення рівних прав для євреїв [21, с. 145]. При цьому росій-
ські націоналісти вірили в свою виняткову роль захисників російського на-
роду і Російської імперії й пропагували її. 1910 р. член клубу Іван Сікор-

ський у рамках виборчої кампанії до міської думи говорив: «На Киев смотрит вся Россия. Петербург никогда не имел значения руководителя национальной жизни России. Москва после 1905 также утратила нравственный авторитет в глазах национально-русского общества. Значение центра русской национальной жизни начинает переходить к Киеву и на киевлянах лежит высший долг перед городом и родиной: мы должны укреплять возникшую здесь русскую твердыню. Пора нам сказать: мы — сыны великого народа и здесь, в историческом Киеве, хозяева мы! Городское управление матери городов русских должно быть русским... Мы должны решительно сказать: мы — русские, и Киев — наш...» [4].

Це гасло адресувалося насамперед місцевому населенню, і з думських трибун члени ККРН не висловлювали подібних лозунгів. Звертаючись до виборців, Іван Сікорський та його колеги по ККРН подавали Мало-росію як оплот російського національного духу, якого росіяни центральних губерній не відчували [6, с. 55–56]. Вони намагалися вплинути на традиційні, з їхнього погляду, риси росіян — безкорисливість, нездатність дбати про себе в першу чергу і постійна турбота про інших, космополітизм. У їхньому уявленні простори величі й могутності російського народу опинилися під загрозою пригноблення від іногородців та неприємельських груп. Російський народ треба, відтак, об'єднати, пробудити в ньому національні почуття, змусити мобілізуватися, щоб дати відсіч ворогам, насамперед євреям.

Говорячи про безпосередні потреби міста, націоналісти робили акцент на тому, що російського середнього класу не існує, що серед купців і торговців майже всі євреї, які збагатилися з допомогою космополітичної ліберальної влади і участі в нечесних біржових спекуляціях. Вони критикували міську думу за те, що вона розвиває центральні райони міста й висували проекти розвитку периферії, провадили думку, що основні сервіси, такі як водогін і каналізація, треба довіряти тільки компаніям у власності росіян, вимагали зміцнення кредитових можливостей для православних торговців та комерсантів, посилення міліцейського контролю над євреями, що проживали в місті без документів тощо.

Антисемітизм ККРН — досить неоднозначне явище, якому спеціальна увага в літературі практично ніколи не приділялася, хоча це був дуже важливий об'єднувачий чинник всередині групи і в передвиборчій агітації. Чимало членів, зокрема університетських викладачів, читали лекції на єврейські теми, друкували брошури, шукали будь-які можливі соціальні, історичні й релігійні причини «єврейського засилля». Євреї були тим Іншим, який використовувався, коли йшлося про те, хто такі росіяни. Євреїв звинувачували водночас у тому, що вони беруть участь у біржових спекуляціях та ін-

ших капіталістичних хижацтвах, і в тому, що вони становлять більшість серед лівих і анархістів, намагаються знищити імперію та російський народ. Але разом із тим російські націоналісти відсторонювалися від антисемітизму крайніх правих — засуджували вуличне насилля, втручання в приватну власність, докладали окремих зусиль до запобігання погромам [2].

У цьому плані показова історія, яку записала донька Савенка у спогадах про революційні роки. Перед приходом петлюрівців він утік, залишивши в місті дружину та дітей. Почалися погроми, й до родини звернувся їхній лікар-єврей з проханням переховати його та його доньку від петлюрівців. Якось увечері петлюрівці прийшли в Савенкову квартиру обшукати житло, бо хтось доніс, що там є «жиди». Дружина Савенка затримала петлюрівців на вході фразою: «Какие жиды? Вы что, не знаете, в чью квартиру пришли: здесь живет член Государственной думы Савенко» [10].

Але якщо антисемітизм ККРН увесь час використовував у передвиборчій агітації, то критика українського націоналізму мала зовсім інше спрямування. Євреї були основними ворогами, бо вони в уявленні ККРН становили ядро табору основних політичних опонентів — ліберальних і лівих партій. Тим часом політичних організацій, які б апелювали до українського націоналізму, на виборах не було. Основна боротьба тривала між університетськими викладачами, які бачили в особі Михайла Грушевського та кола так званих «поступових українофілів» конкурентів передовсім у науковому середовищі. Самі ж члени ККРН часто наголошували на власному малоросійському походженні, підкреслювали зв'язок із Південно-західним регіоном і намагалися підвищити престиж малоросійства [5, 426–438].

Розкол, розстріл і еміграція. Злет діяльності ККРН закінчився 1 вересня 1911 р. Того дня Петро Столипін у рамках візиту царя й голови уряду до Києва зустрівся з діячами ККРН і обговорив питання виборів до IV Держдуми, боротьби з «українофільською пропагандою», полегшення кредиту для російської торгівлі й наведення порядку в університеті. Після цього він разом із родиною царя відбув до міського театру на оперу Римського-Корсакова «Сказка о царе Салтане». В антракті після другого акта пролунав постріл, яким було поранено Столипіна, через кілька днів після цього він помер [13, с. 47–48]. Невдовзі члени ККРН звели в Києві пам'ятник, де було викарбувано цитату Столипіна, а між рядками прочитувалася віра в месіанізм російських націоналістів Правобережжя: «Твердо верю, что затеплившийся на западе России свет русской национальной идеи не погаснет и вскоре озарит всю Россию».

Наступник Столипіна на посту прем'єр-міністра Володимир Коковцов у політиці спирався на центристські партії, й російські націоналісти, хоч і мали значний електоральний успіх на виборах до IV Думи, більше не могли від-

крито ініціювати масштабні проекти. У зв'язку з втратою опертя в уряді в групі націоналістів намітився розкол: частина прагнула політичного зближення з більш радикальними правими групами, решта тяжіла до співпраці з лібералами. Цей розкол особливо позначився під час справи Бейліса, яка впродовж 1911–1913 рр. не сходила з газетних шпальт і весь час тримала населення в очікуванні нових погромів. У таємничому вбивстві хлопчика Андрія Ющинського було звинувачено управителя цегельної фабрики єврея Менделя Бейліса, по суті, тільки тому, що той жив неподалік від місця злочину, а він стався напередодні свята Песах [20, с. 30–31, 40–41]. Серед членів ККРН були заповзяті захисники версії ритуального злочину, серед яких найбільше уславився Іван Сікорський, професор, психіатр і фізичний антрополог, що написав експертизу, в якій доводив, що ритуальне вбивство для отримання християнської крові могло мати місце. Однак були й члени ККРН, які, попри відверті антисемітські погляди, зайняли виправдувальну позицію щодо Бейліса [21, с. 181–189]. В результаті в клубі відбувся розкол і 13 радикально налаштованих очільників покинули організацію.

Розрив у таборі російських націоналістів надалі тільки поглиблювався аж до початку Першої Світової війни, коли політична сфера мала поспіхом реформуватися. 1915 р. «ліве» крило ККРН на чолі з Савенком і Шульгіним зблизилося з «правим» крилом кадетів, унаслідок чого сформувався Прогресивний блок у Думі, й ККРН перейменувався у ККПРН — Київський клуб прогресивних російських націоналістів. При цьому вони поступилися низкою принципових моментів, зокрема щодо неможливості рівноправ'я євреїв.

Пізніше доля членів клубу склалася по-різному. В часи Центральної Ради Шульгін і Савенко далі вели політичну діяльність, зосереджуючись на критиці новоствореного режиму. На початку 1918 р. більшовики розгромили приміщення Клубу, після чого він де-факто припинив існування. У травні — серпні 1919 р. було розстріляно 68 колишніх членів ККРН, причому більшість належали до Ради клубу. Інші члени або загинули в часи революційних подій, як-от лідер клубу Анатолій Савенко, або емігрували до Сербії, Чехії та Франції. 1917 р. Василь Шульгін разом із Олександром Гучковим прийняв корону Миколи II під час його зречення від престолу, після чого емігрував до Сербії, де вів публіцистичну діяльність. 1944 р. його арештувала радянська влада в Югославії й заслала на 25 років до Сибіру. Звідти він повернувся 1956 р. вже як радянський патріот. 1965 р. було знято документальний фільм за його участю. Помер Василь Шульгін 1976 р. у віці 98 років [3].

Випадок Київського клубу російських націоналістів показовий із різних кутів зору. По-перше, він ілюструє рамки політичного поля, де була мож-

ливою й реально функціонувала легальна боротьба між партіями і лівого, і правого, і центристського спрямування. Приклад ККРН зокрема вказує на досить складні та неоднозначні відносини в таборі правих партій. І якщо у цьому тексті більше уваги було приділено зв'язкам ККРН із крайніми правими партіями, то не менш цікавими залишаються відносини ККРН із правоцентристською партією октябристів, яка також була опорою політики Столипіна, мала доволі схожу з націоналістами і помірковано-правими програму й широку підтримку на Лівобережжі.

По-друге, історія ККРН значною мірою є історією появи на Правобережжі модерного медіа-простору, в якому засоби масової інформації використовуються для втілення національних програм. Ресурси, доступ до владних повноважень та інституційні можливості для агітації були далеко не однаковими в різних груп, і залежно від політичних позицій, соціального складу та цілей їхньої стратегії дуже відрізнялися, на що варто особливо зважати, вивчаючи міжетнічні відносини й політичну історію пізньоімперського періоду.

Врешті, історія Київського клубу російських націоналістів залишає відкритим питання політичної традиції, яку започаткували (або продовжили) їхні члени. Їхня політична програма та політичні практики викликали велику хвилю агресії у свій бік в період революції та після неї. Фізичне знищення членів ККРН, розправа з «кулацтвом, буржуазними елементами і контрреволюцією», політика українізації — разом з усім цим було витіснено пам'ять про російських націоналістів Правобережжя. В 1920-х та 1960-х було написано низку робіт про російських націоналістів, де, проте, їх представляли як затятих чорносотенців та ворогів усього прогресивного. Разом із цим політичні емігранти на зразок Василя Шульгіна, інститути пам'яті в межах православної Церкви та інші групи заінтересованих упродовж усього ХХ–ХХІ ст. публікували тексти, що вийшли з-під пера київських націоналістів. Різні елементи консервативної ідеології ККРН в останні десятиліття використовувалися як антитеза до радянської спадщини та офіційних національних наративів і, зрештою, можуть надалі бути використані в пошуках моделі мультикультурності в Україні.

1. Волковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 63–74.

2. Евлогий (Георгиевский), митр. Путь Моей Жизни : [Електронний ресурс] / Евлогий (Георгиевский), митр. — Режим доступу : <http://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=720>

3. Иванов А. Судьбы лидеров русского национализма после февраля 1917 г. : [Електронний ресурс] / Иванов А. — Режим доступу : <http://rusk.ru/st.php?idar=172151>. Відвідано 03.03.2012.

4. Кальченко Т. В. Сикорский Иван Алексеевич (26.05.1842—1[4].02.1919), ученый-психолог, теоретик национализма, публицист, доктор медицины : [Электронный ресурс] / Кальченко Т. В. — Режим доступа : <http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&id=997&abc=1>. Відвідано 15.05.2009.

5. Котенко А. «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны / А. Котенко, О. Мартынюк, А. Миллер // «Понятия о России» : К исторической семантике имперского периода : В 2-х т. — М. : Новое литературное обозрение, 2012. — С. 392–443.

6. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908—1914 рр.) / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. — 1996. — С. 55–65.

7. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / Омелянчук И. В. — К. : МАУП, 2007. — 744 с.

8. Погребинський О. Столипінська Реформа На Україні / Погребинський О. — Харків : Пролетар, 1931. — 127 с.

9. Погром. — К. : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1908. — 96 с.

10. Савенко И. А. Наяву — не во сне : Роман-воспоминание : [Электронный ресурс] / Савенко И. А. — К. : Дніпро, 1990. — Режим доступа : <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=766>

11. Сборник клуба русских националистов. — Вып. 2. — К. : Типография Кушнерева, 1910. — 209 с.

12. Сборник клуба русских националистов. — Вып. 3. — К. : Типография Кушнерева, 1911. — 162 с.

13. Сборник клуба русских националистов. — Вып. 4–5. — К. : Типография Кушнерева, 1913. — 421 с.

14. Сикорский И. А. О Психологических основах национализма / Сикорский И. А. — К. : Киевский клуб русских националистов, 1910. — 16 с.

15. Сикорский И. А. Русские и Украинцы (Глава из этнологического катехизиса): Доклад в клубе русских националистов в Киеве 7 Февраля 1913 г. : [Электронный ресурс] / Сикорский И. А. — К. : Киевский клуб русских националистов, 1913. — Режим доступа : http://www.e-reading-lib.org/chapter.php/150309/32/Avdeev_-_Russkaya_rasovaya_teorija_do_1917_goda_Tom_1.html. Відвідано 03.03.2013.

16. Стороженко А. В. Происхождение и суть Украинфильства / Стороженко А. В. — К., 1912. — 58 с.

17. Шульгин В. В. Последний очевидец: мемуары, очерки, сны / Шульгин В. В. — М. : ОЛМА-ПРЕСС Звездный мир, 2002. — 590 с.

18. Щеголев С. Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма / Щеголев С. Н. — К., 1912. — 588 с.

19. Anderson M. L. M. Voter, Junker, Landrat, Priest: the Old Authorities And the New Franchise in Imperial Germany / M. L. M. Anderson // The American Historical Review. — 1993. — № 98. — P. 1448–1474.

20. Beilis M. Scapegoat on Trial / Beilis M. — Cis Communications, 1993. — 270 с.

21. Edelman R. Gentry Politics on the Eve of the Russian Revolution: The Nationalist Party 1907–1917 / Edelman R. — New Brunswick : Rutgers University Press, 1980. — 280 с.

22. Hillis F. C. Between Empire and Nation: Urban Politics, Community, and Violence in Kiev, 1863–1907 / Hillis F. C. — Yale University, 2009. — 561 p.